

Чи знали ви, що під час Другої світової британці створювали фейкові нацистські радіостанції, розповсюджували листівки для поширення ухилинства в Райху, а матерям загиблих німецьких солдатів надсилали продуктові посилки нібито від синів із-за кордону, щоб у тилу ворога створювати міф про масове дезертирство? За всіма цими блискучими інформаційно-психологічними спецопераціями стояв Сефтон Делмер, який свій талант поставив на службу батьківщині і створив цілу команду для перемоги в (інформаційній) війні. Пітер Померанцев розкаже його біографію так, ніби змалює весь портрет епохи між двома світовими війнами, окремо акцентуючи на технічному прогресі, який зробив пропаганду справді масовою. Багата на деталі й написана легко, мов художній роман, ця нон-фікшн книжка дає читачу поживу для роздумів: чи може пропаганда бути й доброю, а не тільки поганою? Чи можна брехати на благо? Сефтон Делмер – зрадник журналістських стандартів і злий геній чи патріот, який допоміг своїй країні вижити й перемогти? Де та межа, коли дуже талановита й майстерна дезінформація перетворюється фактично на твір мистецтва? Це історична книжка про давно забуті події, які пронизливо точно нагадують наш час і нашу війну.

MERIDIAN CZERNOWITZ
МІЖНАРОДНА ЛІТЕРАТУРНА
КОРПОРАЦІЯ

ЯК ВИГРАТИ ІНФОРМАЦІЙНУ ВІЙНУ
Пропагандист, який перехитрив Гітлера

ПІТЕР ПОМЕРАНЦЕВ

MERIDIAN
CZERNOWITZ

ПІТЕР ПОМЕРАНЦЕВ

ЯК ВИГРАТИ ІНФОРМАЦІЙНУ ВІЙНУ

Пропагандист, який перехитрив Гітлера

MERIDIAN CZERNOWITZ

Пітер Померанцев — британський письменник, журналіст і телевізійний продюсер, член Королівського літературного товариства Великої Британії, відомий своїми дослідженнями медіа, пропаганди та інформаційних війн. Померанцев є старшим науковим співробітником Інституту глобальних відносин Лондонської школи економіки та Університету Джонса Гопкінса, консультував парламентські комітети Великої Британії та США з питань інформаційної безпеки й пропаганди. Попередні книжки автора «Nothing Is True and Everything Is Possible» («Нічого правдивого й усе можливо») та «This Is Not Propaganda» («Це не пропаганда») відзначені престижними нагородами, зокрема Gordon Burn Prize. Після початку повномасштабної війни Росії проти України Померанцев активно долучився до документування воєнних злочинів у рамках міжнародного проєкту «The Reckoning Project: Ukraine Testifies». Живе у Вашингтоні, часто відвідує Україну.

ПІТЕР ПОМЕРАНЦЕВ

**ЯК ВИГРАТИ
ІНФОРМАЦІЙНУ ВІЙНУ**

ПРОПАГАНДИСТ, ЯКИЙ ПЕРЕХИТРИВ ГІТЛЕРА

З АНГЛІЙСЬКОЇ ПЕРЕКЛАЛА ЮЛІЯ ЛЮБКА

Meridian Czernowitz

2025

*Лі Річардсу, без якого ця книга не була б можливою,
і Даші, без якої не було б трьох*

ПЕРЕДМОВА

СПРАВЖНІ ЖИТТЯ СЕФТОНА ДЕЛМЕРА

Він розтерзаний. Роздертий навсібіч. Його тягне у всіх напрямках одночасно, але чи може Сефтон Делмер сказати, в якому з них — він справжній?

Йому десять, і він єдиний британський хлопчик у німецькій школі на початку Першої світової війни. Сьогодні перший день нового семестру. З верхньої частини зали, переповненої німецькими школярами, він чує голос очільника своєї школи гера Директора, що долинає з піднесеної над натовпом сцени. Сьогодні його голос звучить інакше. Зазвичай такий спокійний, нині він реве, лементує про британців — цей нікчемний народ, що приніс війну миролюбній Німеччині та її миролюбному кайзеру. Британці, ця нація дрібних торгашів, заздять тому, як Німеччина піднімається, багатшає і розширює свої території. Вони довго і підступно планували оточити нас, і нарешті ці британські вбивці завдали удару. Це момент для смерті і слави.

Вітаючись з іншими учнями в роздягальні, діти, які ще кілька тижнів тому були Делмеру добрими друзями, у відповідь в один голос шиплять на нього: «Verräter!» («зрадник»),

і ці слова наповнюють кімнату, як вирок натовпу лінчувальників. Після школи, у Тіргартені, хлопці обступають Сефтона, оточують, а найтовстіший кидається на нього з кулаками.

З кожним ранком збори стають дедалі розлюченішими. Хлопці колами крокують залом, здіймаючи пил з підлоги й одногласно скандуючи: «Бог! Кайзер! Батьківщина!». Їхні легені гримлять піснями про криваві світанки, що сходять над могутніми військами, про солодке бажання загинути на полі битви лише заради щастя побачити, як переможно маюють прапор Німеччини.

Він мусить марширувати разом з усіма в оточенні вигуків, тупоту, пісень, скандувань. І хоча він знає, що це неправильно, він попри все не може позбутися відчуття захоплення піднесеними піснями про німецьких зброярів, які кують сталеве міцне німецьке серце. І він відчуває, як рот розтуляється, не в силах опиратися словам, і тепер уже й він співає німецькі воєнні пісні, навіть коли ті оспівують знищення його співвітчизників.

— Правду кажучи, — зізнається Сефтон Делмер десятиліття по тому, — мені подобалося співати німецькі переможні пісні. Їхні піднесеність і мелодійність сповнювали мене відчуттям тріумфу, за який мені було вельми соромно. «Британський хлопчик, — казав я собі, — не може відчувати такого до цих німецьких воєнних пісень».¹

І хто ж він у цю мить — справжній Сефтон Делмер? Який голос справді належить йому і виражає його «істинну» ідентичність? Той, яким Сефтон Делмер, підспівує німецьким воєнним пісням? Чи той, що бурмоче англійською гасла опору собі під ніс?

Для Делмера ця напруга, це роздвоєння «я» стане джерелом його сили та вмінь. Він виросте майже забутим генієм пропаганди — людиною, яка зрозуміла секрет впливу пропаганди на людей, прославиться своєю здатністю залишати свою ідентичність позаду, перетинати країни, лінії фронту і, здавалося б, нездоланні розбіжності, перевтілюватися в інших, ставати ворогом, проникати в його свідомість, а потім грати з ним ізсередини.

Ця ж риса стане його найбільшою слабкістю.

*

НІМЕЧЧИНА. ЛІТО 1941. Гітлер із союзниками контролюють Європу від Атлантики до Чорного моря. На заході Британія ізольована. На Сході одне за одним падають радянські міста. В Німеччині ліси прапорів зі свастикою вкривають вулиці і площі Третього Райху, ночами червоний та чорний освітлює саяво смолоскипів під час процесій.

Тріумфальна нацистська пропаганда оспівує Перемогу, Єдність, Вітчизну і Фюрера на плакатах і в піснях школярів, з гучномовців і з газетних заголовків, на екранах кінотеатрів і — понад усе — з радіоприймачів. Відколи нацисти прийшли до влади, вони вбачали в радіо велику силу, здатну об'єднати країну, зруйнувати старі розколи, розломи між класами та регіонами, об'єднати всіх німців і втілити в життя велику заяву міністра пропаганди Йозефа Геббельса про те, що з приходом нацистів «на зміну окремій людині прийде Народна Спільнота» — «die Volksgemeinschaft», населена — «Volksgenossen», які їздять на «Volkswagen» і читають «Völkischer Beobachter».²

Промови фюрера були особливими й урочистими, їх транслювали по радіо і відтворювали через гучномовці на вулицях, фабриках і в кабінетах. Від кожного добропорядного німця очікували, що він буде їх слухати. Виття сирени вимагало припинити будь-яку справу. Вдома чи в кабінеті, на заводі чи в казармі — життя зупинялося. Коли Гітлер говорив, поршні та друкарські машинки по всьому Райху замовкали. Наглядачі зі свастикою на ручних пов'язках патрулювали вулиці, пильнуючи, щоб кожен знаходився в межах чутності радіо чи гучномовців, аби уся Volksgemeinschaft водночас занурилася в розбурхане море слів фюрера про Німеччину. Німеччину, цю спільноту долі, народ, що пишається покорю владній волі, що воскрес після років злиднів, страждань і ганебної зневаги з боку холонокровних іноземних держав, які, незважаючи на простягнуту ним руку дружби, нав'язали Німеччині війну, війну, розпочату англійцями і єврейськими газетами, єврейськими фінансами і єврейськими більшовиками, паразитами, ворогами, яких, *я пророкую, ми переможемо. Ми виконаємо те, що нам судилося. Ми — порятунок Європи. Зіг хайль!*

Радіо допомагало нацистам. Але воно також допомагало людям тікати від них. Покрутіть регулятор на одному зі складніших радіоприймачів, і ви прослизнете в інші світи на коротких хвилях. Навіть дешевші середньохвильові радіоприймачі за допомогою кількох підручних дротиків, що слугували імпровізованими антенами, дозволяли мандрувати за межі офіційних станцій Райху.

Нацистам було відомо про це слабке місце. Включення іноземних радіостанцій, а особливо ненависної BBC, вважалося злочином, що карався стратою через повішення.

Іноземні радіостанції глушилися. У промовах Гітлера і Геббельса неодноразово йшлося про підступну брехню ворожої пропаганди, особливо британської.

Прослуховування іноземних радіостанцій могли дозволити собі лише найбільш довірені особи — ніколи не знаєш, хто може підслуховувати. СД, Sicherheitsdienst — служба безпеки СС, була створена для того, щоб кожна людина в Райху перебувала під «безперервним наглядом». Щотижня ці звіти СД, які надходили від незліченної кількості агентів, зводилися в єдиний аналіз «настроїв і поведінки народу». Особливий інтерес викликали звички радіослухачів.³

У липні 1941 року СД стисло зауважила, що німці (особливо в Хемніці, Гамбурзі, Берліні та Потсдамі) ловлять нову підпільну короткохвильову станцію, під назвою «Gustav Siegfried Eins». ⁴ Ця секретна радіостанція була більш підступною, ніж іноземні радіопередачі. Можна було скільки завгодно приймати закони і зводити наклепи на іноземців — але тут бунтівний голос лунав зсередини.

«Gustav Siegfried Eins» розпочинався тією ж мелодією, що й основна нацистська програма новин — але замість великих ваймарських дзвонів вона звучала на фальшивому піаніно. Тоді в ефір виходив ад'ютант і оголошував, що зараз промовлятиме *дер Шеф*.

Було щось майже кинджальне в тоні дер Шефа: щось різке, можливо, п'яне, безумовно, гірке. Він безперервно лаявся, використовуючи расистські вирази про поросячих янкі, смердюків японців, російських більшовицьких свиней та італійські кислі пики. Він називав Черчилля «брудним жидолюбним пияком».

Дер Шеф любив армію, але ненавидів нацистську партію. Замість Volksgemeinschaft він нападав на те, що називав «die Parteikommune», наче нацистська партія була клікою сама по собі. Він звинувачував партійних чиновників за розкішне життя у відпустках на узбережжі Далмації, в той час як людей вдома бомбардували Королівські військово-повітряні сили. Він поважав Гітлера, з яким воював пліч-о-пліч у Першій світовій війні, але звинувачував Гімлера, Герінга та інших за надто поступливе ставлення до Британії. Хіба вони не бачили тих руйнувань, які британці спричинили в Кельні та Аахені після того, як у травні завдали перших бомбардувань? Коли кляті сирени повітряної тривоги в Аахені не спрацювали і цілі квартали цього великого німецького кафедрального міста були зруйновані? Дер Шеф був в Аахені, бачив заплаканих німецьких жінок, що дерлися по уламках своїх будинків, намагаючись відкопати з-під них своїх дітей — і що у відповідь зробило Люфтваффе? Нічого. Лондон треба було розбомбити дощенту. А цих гівняних британців слід було рознести до бісової матері. Але Люфтваффе проявили поступливість. У нацистській партії було повно таємних більшовиків. Вони навіть не говорили солдатам, коли їхні родичі гинули під час британських бомбардувань. Вони просували своїх приятелів з СС на легкі штабні посади. Вони відвідували свої ексклюзивні есесівські борделі, в той час як солдати вмирали на фронті від дизентерії.

Щодня, за десять хвилин до кожної наступної години дер Шеф вибухав десятихвилинною тирадою люті. Він називав імена конкретних нацистських чиновників, їхніх дітей та дружин. Він знав конкретні магазини, де вони скуповували

свої таємні запаси елітних паштетів і мозельських вин. Він навіть знав, дружина якого нацистського чиновника завдяки своїм корупційним зв'язкам щойно купила другу квартиру у Відні. Такі подробиці — які, вочевидь, були результатом інсайдерських витоків — переконували слухачів, що дер Шеф мусив мати якесь прикриття з боку вищого керівництва.

Між прусською військовою аристократією та нацистською партією завжди існувала напруга. Можливо, назривав якийсь бунт? Що, як генерали збиралися виступити проти «die Parteikommune»? І звідки вів мовлення дер Шеф? Дехто вважав, що з баржі, яка гойдалася на Рейні. Інші були впевнені, що він перебував у Франції. А може, в Польщі? І що, власне, означала назва радіостанції «Gustav Siegfried Eins»? ⁵

У своєму щоденнику в липні 1941 року письменник Еріх Кестнер, один із найвідоміших німецьких авторів, який бачив, як горіли його власні книги в полум'ї нацистських вогнищ, що знищували твори авторів, які відмовлялися підтримувати лінію партії, відзначив, наскільки популярною ставала ця радіостанція: «Все більше й більше людей слухають “Gustav Siegfried Eins”... Що там говорять про керівництво нацистської партії — вражає. Це антикомуністична станція, яка транслює позицію керівництва армії та німецьких націоналістів». ⁶

Не лише німці слухали дер Шефа. Посольство США в Берліні також налаштувалося на цю хвилю, і його аташе побачив у дер Шефі ознаку зростання антинацистських настроїв в армії. Американці ділилися своїми міркуваннями з британцями. ⁷

Це був один з найбільш незручних моментів у британсько-американських відносинах у Другій світовій війні.

Прем'єр-міністр Вінстон Черчилль відчайдушно намагався переконати Америку вступити у війну. Якщо американці вважали, що дер Шеф був ознакою послаблення влади нацистів, чи могло це відтягнути їхній вступ?

Девіду Боуз-Лайону, брату королеви-консорт, було доручено донести правду про дер Шефа до Франкліна Д. Рузвельта, президента США. Боуз-Лайон особисто прибув до Білого дому. Він пояснив Рузвельту, що дер Шеф не гойдається на баржі на хвилях Рейну. Він не у Польщі. І не у Франції. Насправді він був за кілька кілометрів від Лондона, в Бедфордширі, частиною таємної операції, яку проводило Управління політичної війни, британське пропагандистське відомство, яке Боуз-Лайон представляв у Вашингтоні.

Щодня шоу записувалося в більярдній кімнаті замість кого будинку. Вікна кімнати були зачинені і щільно завішені шторами. Металеві мікрофони стояли на накритому більярдному столі, відбиваючи світло флуоресцентної стрічки над ними.

Дер Шеф не був нацистом-відступником. Його грав спокійний німецький письменник єврейського походження. Його ад'ютанта грав німецький журналіст, син одного з найвідоміших кабаре-імпресаріо Берліна, який втік від нацистів разом зі своєю дружиною-єврейкою.

У глибині кімнати стояв кремезний бородатий чоловік. Він тут був головним. Він створив і керував усім цим перформансом. Це був Сефтон Делмер, маленький хлопчик, над яким знущалися в берлінській гімназії під час Першої світової війни. І влітку 1941 року «Імперія трюків» Делмера тільки набирала обертів.

*

Як перемогти в інформаційній війні? Що робити, коли ті, кого ви любите — ваша сім'я, рідна земля, країна — захоплені виром теорій змови і сфабрикованих страхів, вислизують від вас під сипучими пісками брехні, а ви подумки переноситесь в альтернативну реальність, де чорне — це біле, а біле — це чорне?

Я досліджую і пишу про сучасну пропаганду, і щоразу, коли представляю свою роботу, знайдеться хоча б одна людина, яка підніме руку і запитає: «Але, Пітере, як нам протидіяти цьому?». Я відчуваю, як весь зал прокидається й не зводить з мене очей в очікуванні відповіді. Для когось це питання може мати особистий характер. У них є близькі, які, немов люди, покусані Дракулою дезінформації, змінилися настільки, що з ними майже неможливо спілкуватися.

Але більшість історій, якими мені доводиться ділитися, — про невдачі. Відважні фактчекери, які іноді ціною великого особистого ризику намагаються встановити істину, зазнають ігнорування мільйонів людей, адже ті не хочуть чути правди. Гідна, ґрунтовно підготовлена журналістика часто руйнується під вагою сумнівів, які дбайливо культивувалися десятиліттями, що ЗМІ є «ворогами народу». Пропагандисти вбачають у цьому війну, де інформація — це зброя, яку використовують не для того, щоб виграти абстрактну суперечку, а для того, щоб заплутати, залякати, деморалізувати, відволікти, інструмент для використання людських страхів, вразливостей і таємних, часто насильницьких і жорстоких бажань — і для того, щоб перекрутити

їх на догоду могутнім силам, що їм вони служать. Фактчекінг не має жодного шансу.

А потім я відкрив для себе Сефтона Делмера — і все стало цікавіше. Це був чоловік, який боровся інакше.

Під час Другої світової війни Делмер дослужився до керівника відділу спеціальних операцій Управління політичної війни, керуючи мережею таємних радіостанцій, які вели мовлення багатьма мовами, і ще багато іншого. Маленький хлопчик, який у 1914 році не розумів, до якого народу він належить, згодом створив буцімто німецьку інформаційну кампанію в англійській глибинці: «німецькі» станції з незадоволеними есесівцями та розлюченими австрійськими священниками, радіостанції для німецьких моряків у Західній Франції, солдатів у Норвегії та цивільного населення звідусіль. Він випускав щоденну газету і керував цілою індустрією листівок, що стимулювали дезертирство і здачу в полон, продукував фальшиві листи й друковані видання, які поширювали цілий арсенал чуток, пліток, думок і бажань, метою яких було розбити закляття, накладені нацистами.

Делмер зібрав навколо себе митців, науковців, шпигунів, солдатів, астрологів і фальсифікаторів. Біженці з берлінської сцени кабаре грали і писали сценарії радіопрограм. Ян Флемінг, творець Джеймса Бонда, і письменниця Мюріел Спарк долучилися своїми талантами до операцій Делмера. Багато з найважливіших спільників Делмера були єврейськими біженцями з нацистської Німеччини й видавали себе за нацистів, щоб підірвати нацистську пропаганду зсередини — перевдягалися у своїх катів, щоб помститися.

Але за пів століття, що минули з часу війни, пам'ять про діяльність Делмера загалом була витіснена на задвірки

суспільної уваги. Мемуари Делмера (перевірені) були опубліковані в 1960-х роках, але вже давно не перевидаються. Син Делмера під час інтерв'ю в 1990-х роках зазначав, що, на його думку, ця амнезія мала причину: союзники-переможці не хотіли, щоб хтось думав, що «війну виграли за допомогою трюків». ⁸ Зрештою, це ж мав бути «наш зоряний час», який ми здобули завдяки своїм найшляхетнішим чеснотам, а не темним і підозрливим талантам.

І все ж майстерність Делмера в пропаганді актуальна як ніколи, оскільки цифрові технології так само докорінно змінили наше життя, як колись радіо трансформувало життя Делмера. І тепер ми знаємо значно більше про його хитрощі. За останнє десятиліття завдяки невтомним зусиллям архівіста та історика Лі Річардса було виявлено та впорядковано раніше засекречений архів часів Другої світової війни, який детально описує роботу Делмера. Спочатку я почав вивчати його, щоб краще зрозуміти, як працює дезінформація за лаштунками. Але коли я переглянув деталі планів Делмера і стенограми самих радіопрограм, спогади самого Делмера і його сучасників, я зрозумів, що тут було щось значно цікавіше, ніж просто «обман».

Протягом свого дитинства в Німеччині Делмер зрозумів принадність пропаганди частково завдяки тому, що усвідомив, наскільки він сам був сприйнятливий до неї. І що вона вплинула на Британію так само, як і на Німеччину. Пізніше, вже зірковим репортером у Берліні 1930-х років, він став товаришем по чарці з провідними нацистами і був свідком внутрішніх механізмів гітлерівської кампанії з підкорення німецької свідомості. Делмер переконався, що його німецький досвід дозволив йому зрозуміти силу їхньої

пропаганди — і її слабкість. Після війни він намагався створити новий тип медіа, який зміг би протистояти ненависті та брехні, що панували в Німеччині, і хвилювався, що, незважаючи на запровадження демократії, старі пропагандистські звички можуть повернутися. Його фокус виходив за межі унікально огидного явища нацизму — він досліджував, що робить кожного з нас сприйнятливим до пропаганди і що з цим можна робити.

Під час війни Делмер і його труп боролись із Гейббельсом у Райхсміністерстві пропаганди, щоб зрозуміти, як медіа формують нас, як вони експлуатують наші травми і наші бажання. Пропагандист, як художник чи психоаналітик, прагне зрозуміти, що рухає нами, як ми уявляємо себе і тих, хто нас оточує, і як вписатися в цей процес. Врешті, пропаганда та її вплив на нас ставить питання про те, чи можемо ми бути по-справжньому вільними. Коли ти є собою, а коли — істотою, якою маніпулюють інші?

Ті, хто шукає простого героя для наслідування або простих, готових уроків для копіпасту, не знайдуть їх у Делмера, який завжди провокує нас поставити запитання: він — сила добра чи зла? Навіть передмова до його мемуарів відкривається таким діалогом:

— Боюся, з усього цього я постаю ханжею, — сказав я дружині, вкотре перечитавши рукопис цієї книжки.

— А що таке ханжа, тату? — запитала моя восьмирічна донька Каролін Селіна.

— О, це такий добряка-догоджак, — відповів я.

— Ти не добряка-догоджак, — відказує Каролін Селіна.

— Ні, я поганець-плюгавець.

— Ні, ти не такий, — каже Каролін Селіна.

Але якщо він і «поганець-плюгавець», то це через постійну самокритику. Хоч він і використовував дезінформацію, він також бачив її саморуйнівні наслідки. Мемуари Делмера — це одна довга моральна історія про те, як його обман повернувся до нього бумерангом. Уроки, які він дає нам, — позитивні, негативні й нагальні.

*

Ця книга відтворює подорож Делмера стежками пропаганди двадцятого століття — від Першої світової війни до Ваймарської Німеччини і, особливо, Другої світової війни та її наслідків. Це не звичайна історична чи біографічна праця. Як дослідник сучасної дезінформації, я прагну зрозуміти, чому він може навчити нас про природу пропаганди та як виграти інформаційну війну. Уроки, які дає нам Делмер, є як позитивними, так і негативними — і нагальними. Поки я писав її у лютому 2022 року, Росія розпочала повномасштабне військове вторгнення в Україну — країну, де я народився і де живе так багато моїх рідних, друзів, колег і близьких. Президент Путін і його батальйони пропагандистів стверджували, що Україна — несправжня країна, що вона не має права на існування, що це просто «один народ» з Росією. Це була остання ітерація давньої традиції: Москва вторгається, намагаючись знищити або підкорити Україну століттями поспіль.

Чотири тижні по тому я поїхав до майже безлюдного Києва, щоб запустити проєкт із документування російських звірств, аби воєнні злочини, скоєні під час вторгнення, не зникли під свіжою хуртовиною дезінформації. Під час

наступної поїздки у квітні я долучився до американських журналістів, які брали інтерв'ю у Президента України Володимира Зеленського.

Ми приїхали пізнього вечора. Аби звести до мінімуму ризики бомбардувань, у комплексі Президентського палацу вимкнули світло, а високі вікна заставили мішками з піском. Зала засідань без вікон, навпаки, була неоновим-світлою. Зеленський був одягнений у футболку кольору хакі та кросівки. Цей образ — частково воєнна необхідність, частково комунікаційна тактика: він представляє державу, яка перебуває у стані війни.

Зеленський надзвичайно добре вміє знаходити контакт зі своєю аудиторією, позаяк робив це протягом десятиліть як надзвичайно успішний стендап-комік і актор, найбільш відомий завдяки комедійній ролі українського президента. Кожна країна, до якої він звертався, могла провести власні паралелі з тим, що зараз переживає Україна: Бліц у Британії, 11 вересня у США.

Якщо і була аудиторія, яку він вважав такою, що її він знає, то це була російська аудиторія. Він роками брав участь у російських розважальних шоу. Коли Росія вторглася в Україну, Зеленський звернувся до пересічних росіян із декількома відеозверненнями, в яких закликав їх виступити проти війни. Однак його слова не дали результату. Опитування, якщо їм можна довіряти в умовах диктатури, показали, що переважна більшість росіян підтримала вторгнення.⁹ Підбурювальні телевізійні програми, які вітали вторгнення, набирали рейтинги, а їхні ведучі кричали, що Зеленський буде останнім українським президентом, бо невдовзі України не стане. Російські державні ЗМІ рясніли

закликами ліквідувати керівництво України, тероризувати її народ і знищити цю «фейкову націю».¹⁰ Багато росіян повторювали тезу кремлівської пропаганди про те, що Росія — не агресор, а жертва величезної глобальної змови, оточена ворогами, які мають намір вторгнутися на Батьківщину, і що вона «виправдано» напала на Україну.

Багато старих друзів Зеленського не відповідали на його заклики.

За словами Зеленського, росіяни перебувають в «інформаційному бункері» — психологічній і технологічній в'язниці, де відкидаються реальність і відповідальність.

Я й сам розумів, про що говорив Зеленський. Я провів роки в Росії і був свідком підйому неприступної медіамашини Путіна в першому десятилітті XXI століття. Чи можна зробити бодай щось, аби підірвати її та інші різновиди нещадної, часто смертоносної пропаганди, яка все більше заперечує реальність і поширюється по всьому світу — від Китаю до місця, де я живу і працюю в Сполучених Штатах Америки? Сефтон Делмере — ти, «поганець-плюгавець», — що ти скажеш нам?

РОЗДІЛ 1

ПРОПАГАНДА — ЛІКИ ВІД САМОТНОСТІ

Сефтон Делмер ніколи не систематизував свої ідеї про пропаганду в межах однієї абстрактної теорії чи доктрини. Однак його мемуари, крім усього іншого, є і притчами його думок про пропаганду — те, як вона працює і як ми можемо з нею боротися. А історії його дитинства та юності є приквелами до його подальшої боротьби. Його мемуари, хоч і написані пенсіонером середнього віку, який пояснює, а іноді й виправдовує свою роботу, показуючи, як минуле вплинуло на його ремесло, є основним джерелом для розповіді про його ранні роки.

Влітку 1914 року, в останні дні перед початком Першої світової війни, Сефтон, або ж Том Делмер, як його завжди називали рідні, друзі та колеги, проводив шкільні канікули на лазурних схилах гір Гарц. (Хоча близькі Делмера знали його як Тома, я надалі називатиму його Сефтоном — адже саме так він підписував свої книжки.) Делмер змальовує місце дії як ідилічне, майже як аркадію: сонні поселення з приязними селянами, тихі сільські громади з добривами й добродіями. Він знову і знову повертатиметься до цього

образу у своїх спогадах: буколічна, дружня громада з відкритими серцями, невідчужима жорстким технологіям масової пропаганди.

Він на відпочинку з мамою і сестрою.¹ Його батько, Фредерік Сефтон Делмер, професор англійської літератури в Берлінському університеті, повернувся до столиці, щоб підготувати лекції. Батьки Делмера походили з Австралії — тоді домініону Британської імперії. Якби між Німеччиною та Британією спалахнула війна, вони б перетворились на потенційних ворожих чужинців.

Одного серпневого ранку Сефтон прокинувся від якогось нового шуму: чужорідного, металевого, грубого бахкання, що навсбіч розносилося долинами. Зовні ніжні зелені луки раптово спотворили війська. Густі ліси пронизали антени, під'єднані до передавача, що його живив електричний генератор. Під час Першої світової війни армія вперше використовувала бездротовий зв'язок, і Делмер описує його шум як «перший відгомін війни XX століття».²

Технології та супутня їм пропаганда ширилися довкола зеленими пагорбами.

На сільському ярмарку з'явився новий атракціон: намет з кіноекраном, на якому неодноразово показували кінохроніку про вбивство ерцгерцога Фердинанда Австрійського, союзника Німеччини, студента, який хотів визволити Боснію з-під влади Австро-Угорської імперії. Сидячи біля кінотеатру, приятелі селяни та добре виховані відпочивальники змінювалися у світлі екрана — раптом всі вони починали горлати про війну. На дитячому майданчику батьки дітей, з якими Делмер ще кілька днів тому щасливо бавився, раптом обернулися проти нього. «Паршивий

Engländer, — кричали вони, — забирайся геть! Тобі не завадить добрячий прочухан!»³

Його стурбована мати помчала з дітьми на вокзал і повернулася до Берліна. Наближаючись до міста, вони чули і відчували, як пасажери дедалі сильніше радіють наближенню війни.

— Цього разу, — говорили пасажери одне одному, — ми їм таки покажемо. Нарешті вони зможуть помститися за втрати Франції у попередніх війнах, нарешті «наш кайзер покаже світові, хто ми такі». Слухаючи, Сефтон відчував, що їхні слова були якимось чином запозичені — вирізані і вставлені з історії про пруські військові подвиги, які були обов'язковими для читання в усіх школах. Делмери не наважувалися заговорити англійською під час подорожі.⁴

Неподалік столиці весь вагон зібрався навколо офіціанта, який купив спеціальний випуск «*Berliner Tageblatt*». Його вуса тремтіли від радісного хвилювання, наче ті радіоантени, коли він зачитував офіційний наказ про мобілізацію. У Німеччині йшла війна. Поїзд аплодував.

— Коротка війна! — вигукнув чоловік з бородою, схожою на перевернуту «V».

Поки поїзд доїхав до Берліна, натовп був сповнений ейфорії та вигуків «*Deutschland, Deutschland über Alles!*» і «Геть Англію!». Хоча Британія ще навіть не вступила у війну, Делмер згадував у своїх мемуарах, що «Британія була зрадником. Британія була головним ворогом. Пропаганда заповонила їх».⁵

Ці сцени повторювалися по всій країні. Серед тисяч людей, що заповнили площу, радісно розмахуючи капелюхами і вилазячи на статуї великих левів, стоїть молодий Адольф

Гітлер. Він у самому центрі натовпу, без капелюха і з блиском в очах, затиснутий між вищими чоловіками, але проривається крізь них у фонтануючому пориві. «Ці години стали для мене визволенням від тривоги, які висіли наді мною у дні моєї юності. Мене полонив запал моменту, — згадував він у «Mein Kampf», — навколішки я від усього серця дякував Небесам за ласку, що дозволила мені жити в такий час». ⁶

Однак тут є заковика. Світлина із зображенням Гітлера на цій події, швидше за все — підробка, або, щонайменше, маніпуляція. У 2010 році провідний німецький історик Першої світової війни Герд Крумайх вивчив інші фотографії сцени на площі і не знайшов Гітлера на жодній з них. Він дійшов висновку, що зображення було вирізане і вклеєне нацистськими пропагандистами в 1932 році, якраз напередодні дуже важливого передвиборчого туру. Турне, в якому Делмер мав супроводжувати Гітлера, отримавши ексклюзивний доступ до репортажів про нацистське пропагандистське шоу з-за лаштунків. ⁷

*

Вони прийшли заарештувати Сефтонового батька о 5:30 ранку, десь на другому місяці Першої світової війни. У мемуарах Делмера вказано точний час, але відсутня точна дата, оскільки пам'ять має властивість віддавати перевагу одним деталям над іншими. Констебль подзвонив у двері, й коли покоївка відчинила їх, Сефтон помітив, як ніяково почувався офіцер. Констебль знав його сім'ю і, прийшовши заарештувати батька, продовжував шанобливо звертатися до нього «пане професоре»:

— Пане професоре, будь ласка, прокидайтеся, пакуйтеся і пройдіть зі мною до поліцейського відділку на Александерплац. Вибачте, але це мої настанови. Як і всім іншим на вулиці, мені дуже неприємно робити щось, що може завдати пану професору незручності й дискомфорту.

Коли почалася війна, ректор його університету запропонував професору Делмеру шанс натуралізуватися і стати вірнопідданим кайзера. Делмер відмовився. Це зробило його «ворожим громадянином», і тепер його мали заарештувати.

Покоївка подала констеблю каву, поки професор Делмер пакував речі. На знак поваги констебль зняв свій шпичастий шолом. Юний Сефтон стояв перед констеблем і розглядав його. Він був вражений не стільки арештом, скільки тим, що ніколи не бачив, щоб поліцейський знімав свій шпичастий шолом, цей гострий символ влади в кайзерівському королівстві. Під шоломом у констебля блищало яскраве, спітніле, жирне помаранчеве волосся. Стояв немилосердно гарячий місяць, і маленький хлопчик не міг перестати дивитися на лоб констебля: там, де зазвичай спускався на лоб шпичастий шолом, шкіра була бліда, а все навколо обпалило сонце, утворивши велику білу літеру «V» на тлі обпеченого рожевого чола.

Під владою шолома ховалася звичайна, спітніла, зніяковіла людина, що важко дихала, однак і той, кому навіть колір шкіри формувала і визначала уніформа, яку він носив. Делмер розповідає цю історію з перспективи свого дитячого «я», але можна відчувати, що вже дорослий автор ставить більш зріле запитання: де закінчується приватна особа і починається суспільна роль?

Констебль знову надягнув шолом, коли виводив Делмера за двері:

— Я впевнений, що це просто помилка, яку дуже швидко вирішать. І гер професор повернеться додому, до своєї квартири.⁸

Це виявилось брехнею. Як і всі «ворожі громадяни», професор Делмер був інтернований у в'язниці Рулебен. Наступного разу Сефтон побачив свого батька, коли пана професора вели з колоною британських в'язнів вулицями Берліна, а перехожі дражнили їх і насміхалися над ними, коли ті проходили повз.

Як же відрізнялися вітання з паном професором у шляхетному районі, де мешкали Делмери. Того дня, коли Фрідріх став професором, що було рідкістю для іноземця, вся їхня вулиця вийшла привітати його, коли той проїжджав повз на велосипеді із Сефтоном на кермі. Вітерець змішувався з привітаннями крамарів і торговців, що вийшли помахати йому рукою. До війни всі хотіли дружити з цією цікавою іноземною сім'єю, яка так досконало розмовляла німецькою: Фредерік Делмер змусив Сефтона і його сестру розмовляти вдома німецькою, щоб розуміти країну, в якій вони жили. У віці десяти років Сефтон розмовляв німецькою краще, ніж англійською. Хоча в школі його називали «der Engländer», він народився в Берліні. Лише кілька літніх канікул він провів у Австралії та Англії. За своє коротке життя він розмовляв англійською то з німецьким акцентом, то з австралійським, залежно від того, де він провів попереднє літо.

Тепер, щоранку, йдучи до школи, він відчував на собі нападки за те, що був чимось незрозумілим.

Найгіршими були уроки фізкультури. Учитель фізкультури, з маленькою козячою борідкою, що смикалася у патріотичному збудженні, наказував хлопцям брати в руки гирі і бити ними в повітря, уявляючи, що б'ють зрадника, як отой «англієць», зрадника, якого він би побив і вигнав сам, якби тільки міг. Він говорив про Сефтона в третій особі — так, ніби його там не було.

У Пруссії, де, за його описом, Сефтон Делмер виріс, люди возвеличували й імітували армію.⁹ Кожна заміська прогулянка з німецькими друзями нагадувала військову процесію, де всі йшли в строгому порядку: чоловіки на чолі, потім діти (співаючи патріотичних пісень) і, нарешті, жінки. Нині ж цей мілітаризм взяв гору: генерали були богами. З плаката в класі на Сефтона дивилися змучені і всезнаючі очі головнокомандувача об'єднаної армії генерала Людендорфа, ніби контролюючи твір хлопчика на достатній рівень патріотизму. Діти писали есеї на виправдання війни, на домашнє завдання збирали кошти для воєнних потреб, а також отримали завдання написати розповіді про те, як їхні батьки воювали на фронті. Сефтон був звільнений від цього останнього обов'язку, і коли пан директор сказав йому, що як «ворожий школяр» він не повинен брати участь у святкуванні німецьких перемог, він огризнувся: «Не буде жодних перемог над британцями».¹⁰ Попри всі його маленькі зухвалості, пропаганда, що тиснула на Сефтона, оточувала його в Берліні повсюдно.¹¹

Після школи, у Тіргартені, куди берлінці ходили відпочивати, збиралися натовпи людей, щоб прикріпити маленькі конверти з пожертвами до масивного опудала генерала Гінденбурга. Вони чіпляли їх до величних моржевих вус, що

розліталися його м'ясистим обличчям. Обличчя генералів Гінденбурга і Людендорфа були скрізь: на значках, краватках, поштівках, гральних картах. Стіни і вікна обклеювали плакатами із зображенням сильних солдатів у шпичастих шоломах, які закликали громадян жертвувати гроші на армію.

Минаючи кінотеатри, можна було почути радісні вигуки, що долинали зсередини: фронтові кінохроніки святкували, як перемоги у футбольних матчах.

Уздовж річки Шпрее вуличні продавці розносили газети, де війну оспівували як «священну мить», «священне полум'я гніву», «одкровення», що принесло «відродження через війну». «Те, що Німеччина пережила в ці дні, — писала «Berliner Zeitung» у серпні 1914 року, — є дивом, оновленням самої себе; це було звільнення від усього дріб'язкового і чужого; це було найпотужнішим визнанням власної природи». ¹²

Німеччина стала єдиною лише п'ятдесят років до того. Вона все ще була глибоко розділена за регіонами, класами та аристократичним кланом. Але протягом останніх десятиліть нові національні газети дозволили німцям читати ті самі історії в той самий день, бачити ті самі фотографії кайзера, бажати ті самі пристрої та аромати в тій самій рекламі, милуватися тими самими світлинами величезних дирижаблів, що плывуть небом. А коли почалася війна, газети стали місцем, де німців мали об'єднати єдиною метою. Вони містили фоторозвороти, які переносили читача на фронт. З-посеред Берліна ви наче опинялися на полі бою, серед гармат і кулеметів, так близько, що практично чули їхнє торохтіння. Наступна сторінка містила листування між солдатами та їхніми коханими: листи про любов, самопожертву

та хоробрість. Це були приватні листи, написані реальними людьми, які стирали межу між приватним і публічним, створюючи відчуття, що це насправду народна війна. ¹³

Над тонкою, в'юнкою річкою стояв Берлінський замок, дім кайзера. Він виголошував свої промови з балкона — орації, які потім передруковували по всій країні, — в яких розповідав нетерплячим натовпам, як він більше не бачить у Німеччині різних партій чи класів. ¹⁴ Німеччина, ця молодда, розділена держава, яка завжди була такою розколотою, нині стала справді єдиним народом. Тогочасні фотокартки веселої юрби, здавалося, підтверджували це: багаті й бідні, аристократи й робітничий клас разом, принаймні для однієї світлини.

Сефтон бачив місто інакше. Не як сценку єдності, а як смугу перешкод, що заважала йому бачитися з батьком. Його мати намагалася возз'єднати їх, хоча б на мить.

Одного разу вони пішли пішки до мосту з видом на в'язницю. Це була незаконна експедиція: іноземцям не дозволялося виходити за межі маленького кварталу Берліна. Коли мати подумала, що ніхто не дивиться, вона сказала Сефто-ну залізити на перила, і коли він витягнув шию і нахилився вперед, то зміг зазирнути на тюремне подвір'я:

— Мамо, мамо, я його бачу. Біля якогось барака вишикувалася черга чоловіків, а він стоїть у кінці і читає книгу. ¹⁵

Озирнувшись на матір, Сефтон побачив, що в її очах стоять сльози, але вона не наважилася сама вилізти на балюстраду — це було б надто помітно.

І був час, коли в брудному провулку біля колючого дроту в'язниці Сефтон, його мати і сестра стояли, здавалося, годинами, під нестримною зливою і пронизливим вітром,

зі змерзлими руками, що стискали маленькі пакунки з чаєм і варенням. Добрий священник повідомив їм, що професора Делмера відвезуть у лазничку, яка знаходиться в цьому провулку, щоб вивести воші. Нарешті дверцята в паркані відчинилися, і з'явився його батько: худий, змарнілий, оточений вартовими з гвинтівками, але раптом усміхнувся, побачивши, як дружина і діти, ковзаючи і запинаючись, протягують до нього маленькі пакуночки в руках. У професора було лише кілька секунд, щоб сказати дружині, що його звинувачують у шпигунстві. А тоді його потягли на дезінсекцію.

Це були єдині два рази, коли Сефтон бачив свого батька за перші шість місяців війни. Шість місяців, коли здавалося, що Німеччина здобуде повну перемогу.

Щодня сержант місцевої поліції на Кантштрассе вивішував нові комюніке, що прославляли військові перемоги Німеччини, у заскленій дошці оголошень на вулиці. І з кожною новою перемогою вулиця Кантштрассе сповнювалася радісним торжеством. Прапори майоріли з усіх вікон. Не лише німецькі, а й данські, грецькі, швейцарські, американські: навіть іноземці хотіли розділити тріумф Німеччини. Лише вікно Делмерів стояло порожнє: самотнє і темне. «І навіть знаючи, що це неправильно з мого боку, моя маленька хлоп'яча душа ненавиділа те, що ми так виділялися». Незважаючи на всі приниження, пов'язані з тим, що він був англієцем у Німеччині, йому кортіло приєднатися до решти мешканців вулиці, хоч він і не схвалював цього бажання. Одного разу, коли на вулиці вкотре замайоріли прапори, він втратив самоконтроль і знищив квартиру в пошуках прапора — будь-якого: знайшов один серед веслувального спорядження батька, британський королівський штандарт,

стяг британської королівської сім'ї, і вже збирався посадити його у віконний горщик з геранню, як раптом рука матері вихопила і міцно потягнула його назад.¹⁶

*

Що це за порив, з яким боровся Сефтон? Що це за «пропаганда», яка всмоктує людей, як водоверт — від кайзерівського Берліна до наших днів? Щоб підірвати її, ми мусимо зрозуміти її приналежність.

Я вже часто використовував слово «пропаганда» на перших сторінках цієї книжки. Делмер використовує його постійно — як для позначення того, що робили кайзер і нацисти, так і для своєї власної роботи. Втім, він ніколи не дає їй чіткого визначення. Іноді він називає її чимось морально нейтральним — просто будь-якою формою масового переконування.

Але в цих ранніх описах свого дитинства те, що він називає пропагандою, є чимось більшим, ніж просто окрема кампанія чи дезінформація. Справжня сила пропаганди полягає не в тому, щоб переконати чи навіть заплутати, а в тому, щоб дати вам відчуття приналежності.

1962 року, через рік після того, як Делмер випустив перший том своїх мемуарів, французький соціолог, історик і філософ Жак Еллюль опублікував «Пропаганду», одну з найчарівніших книг на цю тему, які мені траплялися. Мені подобається розглядати ці дві роботи разом: Делмер як творець пропаганди в дії і Еллюль як інтерпретатор.

Під час Другої світової війни Еллюль допомагав євреям рятуватися від нацистів у Бургундії — цей вчинок приніс

йому честь бути названим «праведником народів світу». Розкодування привабливості нацистської пропаганди надихнуло його на роботу, але фокус дослідження Еллюля значно ширший — він вивчає роль пропаганди в сучасному суспільстві в цілому.¹⁷ Як і Делмер, Еллюль виділив різні типи пропаганди, хоча, на відміну від Делмера, він дав їм чітке визначення.

Політична пропаганда — це очевидні кампанії навколо нас: передвиборча реклама, військові гасла, плакати та банери.

Соціологічна пропаганда, з іншого боку, сягає глибше, охоплюючи телевізійні шоу, фільми, мистецтво та літературу, які допомагають вплести індивідів у спільні міфи, що підтримують суспільство. Наприклад, Еллюль стверджував, що Сполучені Штати — майже неймовірний експеримент з об'єднання різних віросповідань, мов і релігій — які потрібно було об'єднати за допомогою фільмів і комедійних серіалів навколо основних «міфів», таких як «американський спосіб життя», «прагнення до щастя» або «прогрес». Будь-яка пропаганда, що суперечила б цим міфам, навряд чи була б ефективною, оскільки суперечила б суті того, як люди розуміють світ. Коли ці міфи сприймаються бездумно, некритично, вони можуть бути токсичними, перетворюючи кожного, хто ставить їх під сумнів, на ворога.

Але ця пропаганда, як стверджував Еллюль, була тим, чого люди потребували, чого хотіли, чого жадали. Вона не була просто нав'язана згори. Вона виникла внаслідок суспільних зрушень: розриву зв'язків між сільськими та міськими громадами, коли маси людей мігрували до великих індустріальних міст. Там вони перетворилися на гвинтики

величезної, незбагненої машини — змін настільки радикальних, що люди відчували «найгострішу потребу знову інтегруватися в суспільство». Як писав Еллюль, «Пропаганда — це справжні ліки від самотності». І що більше ми живемо в суспільстві, де мало контролюємо своє життя, то більше потребуємо пропаганди, яка дає нам відчуття (ерзац) суб'єктності: «Людина не може стерпіти власну неважливість... Хоча пропаганда є масовим інструментом, вона звертається до кожної людини. Вона звертається до мене. Вона апелює до мого здорового глузду, до моїх бажань, викликає мій гнів і моє обурення. Вона пробуджує в мені бурхливі почуття і витягує мене з буденності».¹⁸ Пропаганда може дати вам як спільноту, так і ілюзію особистої сили.

У Першій світовій війні німецькі газети та кінотеатри допомагали згуртувати нову націю, що стрімко індустріалізувалася, в єдину спільноту пропаганди. Те, що Еллюль описує як теорію, Делмер розповідає через історії та символи. Він показує, як сільську ідилію в горах Гарц, де він спочатку міг гратися з іншими німецькими дітьми, порушує поява нових комунікаційних технологій у вигляді військових радіощогл і кінохроніки, що розпалювала ненависть, у кінонаметі на сільському ярмарку. Він показує, як розповіді та навчання про військовий героїзм і навіть мілітаризований спосіб, у який сім'ї ходили на прогулянки, підкріплювали основний міф про те, що Німеччина була великою військовою нацією, що вона дійсно була згуртованою нацією, визначеною мілітаризмом, приреченою бути імперією. Він протиставляє затишний світ у сільській місцевості та в районі, де він виріс у Берліні, применшуючим стереотипам «своїх» і «ворогів» у пресі, що підбурювала до війни, коли на його

вулиці вибухали сварки навколо комунальної газети, яку вони читали разом.

Сьогодні ми маємо власні розриви в суспільстві, які змушують людей прагнути до пропаганди як «ліків від самотності».

Зліт підтримки політиків, як в Америці, так і в Європі, які буцімто представляють «справжній народ» проти реальних або часто уявних аутсайдерів, має тенденцію набирати обертів найшвидше у місцях, які соціологи називають «громадянськими пустелями». Це часто сільські райони, де традиційні інституції, які колись об'єднували громади — місцеві клуби, міські ради та інші подібні місця, — зникли, залишивши по собі порожнечу, позначену особливо низьким рівнем громадянської активності.¹⁹

Візьмемо до прикладу Росію — країну, де пропагандисти вбачали свою місію у створенні нової колективної ідентичності після розпаду Радянського Союзу. Під час мого перебування в Москві я брав інтерв'ю у Гліба Павловського, одного з перших піарників Путіна. Він пояснив, як у 1990-х роках старі ідентичності, що визначали людей — комуністи, антикомуністи, колгоспники, робітники чи інтелігенція, — розпалися. Серед хаосу він створив для них новий колектив, до якого вони мали належати: «путінську більшість». Як згадував Павловський, «спочатку я вигадав ідею путінської більшості, а потім вона з'явилася!». ²⁰

Багато суспільств переживали подібні потрясіння, не вдаючись до диктатури і не шукаючи вихід для себе у знищенні інших. Однак коли Делмер формулював свою відповідь на нацистську пропаганду — або коли

ми сьогодні розглядаємо стратегії контрпропаганди, — він розумів, що жодні зусилля не матимуть успіху, якщо не задовольнити глибоку потребу в приналежності, яку, власне, й тамує пропаганда. Він усвідомлював це з власної вразливості до неї. Зрештою, хто може бути самотнішим чи безпораднішим, ніж десятирічний Сефтон, щойно позбавлений батька ворожий школяр, покинутий у Берліні? Його прагнення приєднатися до співу німецьких пісень, розгорнути прапор на честь німецьких перемог не суперечило відчуженню, знущанням і відторгненню, а було їх прямим наслідком.

Проте ще десятирічною дитиною в Берліні часів Першої світової війни, згідно з мемуарами, які він написав понад сорок років по тому, Сефтон почав помічати недоліки кайзерівської пропагандистської моделі.

*

Одним із місць, де Сефтон почувався в безпеці, були винно-червоні м'які крісла в партері Німецького театру, де він дивився вистави режисера Макса Райнгардта та його драматурга Артура Кахане. Син Кахане, Петер, був найкращим другом Делмера у школі і діставав йому ексклюзивні квитки. Райнгардт і Кахане вже були відомими, вони починали з кабаре «Schall und Rauch». Вони цілими ночами у крихітній студії ставили скетчі, які висміювали відомих зірок епохи, кепкували з того, як ці актори намагалися виглядати «природно», з їхніми задумливими зітханнями та болісними виразами, сатирично висміювали різні акторські штучки, популярні на берлінській сцені, та викривали хитрощі

кожної з них.²¹ Райнгардт не вірив у те, що можна нав'язати своїй трупі певний стиль гри. Як описав Мартін Есслін, один з його учнів, а згодом театральний критик, «Райнгардт був переконаний, що в більшості людей, і в більшості акторів, справжня особистість захована глибоко всередині під товстим шаром сором'язливості, манірності та конвенційності... Відповідно, його концепція завдання актора ніколи не ґрунтувалася на тому, що актор — це пародист, який повинен перевтілюватися в іншу людину. Для нього завдання актора полягало в тому, щоб якомога повніше використати власну індивідуальність для вираження сутності персонажа, якого він зображував».²²

Сидячи в безпеці в темно-червоній аудиторії Райнхардта, Сефтон дивився «Синього птаха» Моріса Метерлінка, п'єсу про скалічених дітей, які перетнули світ у пошуках Птаха Щастя, але виявили, що він живе у їхньому власному саду. Він бачив «Біберпельца» Герхарта Гауптмана, похмуру, розпачливу комедію, що змальовує берлінський підземний світ бідності та злочинності, в якій персонажі розмовляють справжнім берлінським наріччям.

Тим часом Німеччина, яку Делмер бачив за межами театру, здавалася все більш інсценізованою.²³

Кайзерівська пропаганда була успішною, бо давала німцям відчуття приналежності, когось любити, а когось ненавидіти, когось приймати, а когось (як Сефтона Делмера) виключати. Вона торкнулася десятиліть воєнних фантазій і допомогла сформулювати приховане бажання одночасно відчувати свою вищість над іншими і прагнути до справи, заради якої варто помирати (а отже, і жити). Але було в цьому і щось вимушене. Попри всю мелодраматичність воєнних

дій, Делмер вважав, що «дивлячись на них набагато пізніше, значна частина цього [початкового німецького] ентузіазму була штучною. Вони вмовили себе, тому що прагнути війни було правильно, патріотично».²⁴

Але що означає «вмовити себе» хотіти війни? Це так, ніби мова — мова, яка спочатку не була твоєю — може заволодіти тобою, говорити через тебе, поглинати тебе і, зрештою, контролювати тебе.

Хлопці, які знущалися з нього, займалися чимось на кшталт «хлоп'ячої гри».²⁵ Це була форма гри, яка зачіпала «романтичні та хуліганські риси» «дорослої німецької душі», але все ж таки залишалася грою. Німці, з якими зустрічався Сефтон, грали більше ніж одну роль, переходячи від одного образу до іншого, як того вимагала ситуація.

Очільник школи, *директор Ланге* був зовсім іншою людиною, коли розмовляв із Сефтоном та його матір'ю у своєму кабінеті. За зачиненими дверима він просив у них пробачення за цей безглуздий конфлікт.

Коли двоє шкільних учителів повернулися з фронту без рук і ніг і були нагороджені Залізними хрестами за свою жертовність, вчитель, відповідальний за «патріотичне» виховання, гер Шліке, пирхнув: «Mir ist mein heiles Kreuz lieber als ein eisernes». Дослівно: «Я краще збережу свій хребет, ніж отримаю Залізний хрест».²⁶ (У німецькій мові «хребет» і «хрест» — одне й те саме слово.)

Хлопці в класі були приголомшені. Вони завжди чули, як гер Шліке, з обличчям, вкритим шрамами від дуелей, виголошував ура-патріотичні гасла, шикуючи клас, наче військовий підрозділ. Тепер з'ясувалося, що він також мав особисті переконання, які дуже відрізнялися від офіційної лінії.

То ким же був справжній директор Ланге? Справжній гер Шліке був патріотом чи жартівливим антивоєнним агітатором? Або запитувати про «справжність» взагалі неправильно. Важливим є акт мовної непокори, момент, коли гер Шліке перестав повторювати мову пропаганди, а натомість підірвав її своїм дотепом про те, що він віддає перевагу справжньому хребту. Гра слів і обмовки — це лазівки з в'язниці пропаганди — ідея, яка захоплювала Делмера протягом усього його життя. Він наче каже нам — існують два варіанти стосунків з мовою, що нас оточує. Ми можемо або підкоритися їй, або збунтуватися і створити її заново. Можливо, хтось на кшталт Делмера — хто не здатний приєднатися до спільного патріотичного екстазу, але все ще тягнеться до нього, спостерігаючи за іншими зі сторони, але прагнучи бути всередині, і усвідомлюючи, якою мінливою може бути його ідентичність в різних мовах, — був особливо чутливий до того, як люди змінюються під впливом кодів, ролей і слів, що їх оточують.

З плином того, як війна затягувалася, а німецькі перемоги змінювалися поразками, кайзерівська пропаганда почала виглядати як минулорічна акторська штучка. Дорогою до школи Сефтон бачив, як патріотичні плакати замальовали написи графіті: «Helft uns siegen» («Допоможіть нам перемогти») було перекреслено і написано «Helft uns lügen» («Допоможіть нам брехати»).

У школі лише син м'ясника міг знайти ковбаску в своєму портфелі для обіду. Всі інші не мали чого принести з дому і мусили задовольнятися ріденьким капустяним супом зі шкільної їдальні.

У поїздах сидіння були порізані та розірвані: берлінці крали вовняні набивки зсередини сидінь, щоб вшити їх у власні пальта, аби захиститись від пронизливого холоду.

За межами магазинів у довгих чергах за постійно дефіцитними пайками яєць і картоплі стояли міліціонери в цивільному, стежачи за тим, щоб ніхто не скаржився. Делмер і його мати стояли в таких чергах годинами. Іноземцям завжди доводилося стояти в черзі останніми, і пайки часто закінчувалися ще до того, як Делмери доходили до стійки каси. Незважаючи на цей ризик, його мати не могла втриматися, щоб не розповісти всім, як вона чула, що в Лондоні не було жодного дефіциту. Масло, шоколад, молоко — все це було там доступне. Її коментарі розлючували голодних берлінців, і вона стежила за тим, щоб ніколи не повертатися до тієї самої черги двічі.

Батько Делмера нарешті вийшов на волю 1915 року, після шести місяців ув'язнення. Залишившись без роботи, він жив за рахунок подарунків від колишніх студентів і проводив дні зі своїми сусідами Коннами та їхніми друзями Лібкнехтами, майбутніми лідерами німецької Комуністичної партії, які розповідали йому про заворушення на фабриках і суднобудівних заводах, що згодом переросли в революцію 1918 року, яка допомогла скинути кайзера.

У своїх мемуарах Делмер пов'язував уроки цих років зі своєю подальшою воєнною діяльністю. Скарги його матері в чергах були «першокласним диверсійним матеріалом» — таким собі зерном інакомислення, яке він згодом сіятиме в промислових кількостях.²⁷ Його батько збирав інформацію, яку Делмер згодом систематизував, щоб краще знати вразливі місця ворога.

Та Делмер у своїх мемуарах також робив і децю інше: намагався довести лояльність своєї сім'ї до Великої Британії.

*

Відтоді, як його звільнили з в'язниці, батько Сефтона просив студентів, колег, друзів і знайомих посприяти в отриманні емігрантських віз для сім'ї. Але штадткомандант Браумюллер, начальник відділу у справах іноземців у Берліні, завжди відмовлявся надати їм таку візу. Тоді, нарешті, у травні 1917 року, подрузі зі зв'язками, фрау Кунхайм, вдалося переконати міністра закордонних справ безпосередньо допомогти Делмерам. Браумюллер повідомив Фредеріку, що їм, нарешті надали візу на виїзд з країни. «Я ледве наважувався повірити у своє щастя, поки не перетнув кордон у Голландії», — напише Фрідріх у серії статей для «The Times» та інших британських газет про втечу своєї сім'ї з Німеччини. «Щоб відчувати значення світла, треба спочатку пожити в темряві, а щоб знати, що означає британський прапор, треба пожити в країнах, де його не сміють піднімати». ²⁸

Фредерік описував свій виїзд з Німеччини як вихід з якогось пропагандистського мороку. Жорстокий допит, який йому влаштували агенти розвідки в британському консульстві в Гаазі, перевіряючи кожну деталь його біографії, переконали його, що, всупереч твердженням німецької пропаганди, Британія була готова до війни. Перетин Англійського каналу на човні став ще одним одкровенням: Браумюллер запевняв Делмерів, що німецькі підводні човни зробили таку подорож неможливою.

Висадка в Грейвсенді, як писав Делмер у своїх статтях, стала прозрінням:

Всюди панували добра воля і доброзичливість, і ні найменшого сліду знуцань над цивільним населенням з боку людей у формі, які я так добре пізнав і які мені вже остогидли в Пруссії... Як добре повернутися до Англії! Якщо я і зрозумів, що таке свобода, свобода думки і свобода совісті, то лише тепер, проживши майже три роки у ворожій країні, де немає ані того, ані іншого. ²⁹

Повернення Сефтона «додому» було менш захопливим. Одразу після того, як der Engländer зійшов на берег і його ноги нарешті опинилися в безпеці на батьківщині, його привітав дразливий, глузливий сміх маленьких дітей навколо нього. Замість обіймів співвітчизників, його оточила й переслідувала, та ще й тицяла в нього пальцями зграя вуличних дітей, закликаючи інших дітей також підійти і посміятися з нього. Десятирічний Делмер був настільки дезорієнтований, що розвернувся і побіг до залізничної станції.

Він напружено намагався зрозуміти, що вони кажуть. «'E's in sawks!». ³⁰

Socks? Шкарпетках? Він подивився на свої ноги. На них були шкарпетки до щиколоток. Він подивився на ноги дітей, які сміялися з нього: їхні шкарпетки сягали аж до колін. Він був одягнений у моряцьку форму, модну серед берлінських хлопчаків: моряцька сорочка, сині шорти і шкарпетки до щиколоток. В Англії діти його віку носили гольфи. Усе своє коротке життя Сефтон уявляв себе маленьким англійцем. Але зараз його зрадили шкарпетки.

У ті перші дні в Англії він не міг думати ні про що, крім гольфів, і благав матір купити йому їх. Вона мала інші клопоти.

Делмерам не було де жити. У них не було нерухомості в Англії — батьки з обох сторін походили з Австралії. Не мали вони й близьких родичів, які могли б їх прихистити. Комітет у справах біженців поселив їх у брудній нічліжці на вулиці з тинькованими будинками з білими, але брудними і поплямованими кіптявою фасадами.

Що ще гірше, батько Сефтона зазнавав нападок. Після приїзду Фредеріка британські газети охоче скористалися можливістю опублікувати його інсайдерські розповіді очевидця про життя у воєнному Берліні. Він опублікував цілу серію статей на перших шпальтах «Mail» і «Times», деякі з них про занепад впливу кайзерівської пропаганди. В одній з них він описав мінливу атмосферу навколо воєнних комюніке на зашкленних дошках оголошень:

Мовчки вони читають інформаційні зведення, і так само мовчки розвертаються і йдуть геть. Час від часу хтось вкаже на якесь промовисте речення, заховане всередині зведення — село, окоп, залишений противнику, тому що більше не представляв жодної цінності, — і його обличчям промайне майже непомітна нотка недовіри, але він нічого не скаже.

Жінки в чергах більш відверті, і від них часто можна було почути: «У нас немає нічого, крім перемог, але чомусь ми все далі й далі відступаємо»³¹.

Спостереження Фредеріка Делмера не викликали тієї реакції, на яку він очікував. На адресу редактора посипалися

листи зі звинуваченнями, що він змалював похмуру картину німецького морального духу, щоб ввести британців в оману і викликати у них надмірну самовпевненість, що його репортажі були хитромудрою ворожою пропагандою, ставлячи під сумнів, як йому дозволили так легко покинути Німеччину. Чи не був він посланий, щоб посіяти сум'яття серед британських лідерів і громадськості? Дехто навіть називав його ворожим агентом.

Зображення Делмером невдоволення серед німців суперечило ретельно сконструйованому образу ворога, який культивувала британська преса.³²

Ще з 1914 року в британських газетах з'явився образ жахливого, єдиного, всемогутнього гунна. Приміром, в одній статті «Daily Mail» від 22 вересня 1914 року кайзера називали «біснуватим», «варваром», «божевільним», «чудовиськом», «сучасним Іудою» і «злочинним монархом».³³ У наступні роки історії про німецькі звірства заповнювали газети: німці ґвалтували монахинь, заколювали багнетами бельгійських дітей, роздавали медалі за потоплення пасажирських круїзних лайнерів у середній Атлантиці. Деякі з цих історій були підтверджені, інші ґрунтувалися на чутках. Але такі статті були надзвичайно популярними — адже на те, щоб бачити ворога чистим злом, а населення повністю одержимим кайзерівською пропагандою, був попит.³⁴

Фредерік підривав той імідж, той стереотип, який був потрібен багатьом англійцям, щоб мотивувати себе до боротьби з ворогом. Це була ще одна перешкода, з якою Сефто-ну довелося зіткнутися у своїй подальшій воєнній роботі: як донести правду до людей, які їй опираються?

Фредеріка Делмера викликали на нові допити до Міністерства внутрішніх справ, щоб переконатися у його лояльності. Його знову визнали абсолютно благонадійним. Втім, громадська репутація його була заплямована. Довго ночами він сперечався з дружиною, чи варто писати статтю, яка пояснювала б їхню втечу з Німеччини, як того хотів редактор. Це, однак, могло б завдати шкоди фрау Кунхайм і всім, хто допоміг йому виїхати: «Я пам'ятаю болісні суперечки між ним і моєю матір'ю про те, чи варто пристати на прохання редактора і розповісти цю історію. Але вірність його берлінським друзям взяла гору». Сефтон бачив, як батькова впевненість у собі зникає: «Це було просто жадливо для мого батька... Я не міг не підхопити частину цієї депресії, яку ця безглуздість викликала у нього і моєї хороброї мами». ³⁵

Увесь цей час Сефтон був одержимий проблемою гольфів. На самоті він розробив план, як нарешті вписатися в оточення. Він помітив, що англійські школярі одягають шорти і светри, коли на уроках спорту бігають з класом. Тож Делмер відкопав свої берлінські матроські шорти, знайшов старий білий светр батьків, дістав пару кросівок — і, щойно опинившись на вулиці, побіг, вдаючи з себе спортсмена, що вийшов на тренування, у своїй уяві нарешті влившись у колектив, біг, біг, біг через парки, через червоний лабіринт Лондона із брудною штукатуркою...

Через пів століття Делмер зізнався: «Почуття невпевненості, яке лежало в основі моїх проблем із шкарпетками, було набагато глибшим, ніж самі ці шкарпетки... У ті перші місяці замість того, щоб відчути себе вдома, як я сподівався, я відчував себе біженцем. Маленьким хлопчиком, не впевненим у тому, чи справді він належить тому місцю, до якого, як він завжди вважав, він належав». ³⁶

Його спроби вписатися в оточення постійно зазнавали невдачі. У школі вчителі сміялися з його «німецької» вимови в латинській мові. Однокласник знайшов газету з фотографією прибуття Делмерів до Англії, і всі глузували з його неправильних шкарпеток. В Офіцерському навчальному корпусі інструктор кепкував з нього щоразу, коли в того зброя випадала з рук: «Я думав, у Німеччині готують хороших солдатів». ³⁷

Озираючись назад, Делмер підсумовує: «У перші роки війни мені, англійському хлопчику, було краще в берлінській школі, ніж в останні два... в Лондоні, де до мене ставилися як до чужинця. Можливо, це було частково пов'язано з нашою британською манерою нарощувати ненависть і лють до справжнього крещендо наприкінці війни». ³⁸

Війна закінчилася, коли Сефтону було чотирнадцять. І з часом він навчився здаватися більш британським. Він потрапив до шкільної команди з веслування і отримав стипендію в Оксфорді: «І я можу, як і кожен ортодоксальний британець, згадувати час, проведений в Оксфорді і Сент-Полсі, як дуже щасливий період мого життя». ³⁹

Але навіть у середньому віці Делмер страждав від «настирливих і найбільш гнітючих снів» про те, що він носить неправильний одяг, ходить по Лондону в банному рушнику або розмовляє з членами королівської сім'ї, взутий в один черевик. Він ніколи не міг позбутися відчуття своєї недостатньої приналежності:

Протягом багатьох років свого життя я таємно соромився того, що народився в Берліні. Я намагався приховувати це. Я не хотів, щоб мене вважали німцем. Я був британцем, душею й тілом. Але я не міг

*тримати це в таємниці. Якимось чином світ завжди опинявся в ситуації, коли людина, яка перевіряла мій паспорт, казала: «Народився в Берліні, еге ж? Відійдіть убік, будь ласка, сер, ми з вами поспілкуємося пізніше».*⁴⁰

Проте всупереч цьому почуттю сорому за те, що він народився в Берліні, невдовзі після закінчення університету, він повернувся назад і у вересні 1928 року став берлінським кореспондентом дуже популярної і зовсім не високочолої британської газети «Daily Express». Вибір видається несподіваним — хіба він не хотів звідти втекти? У своїх спогадах Делмер описує цей крок як результат звичайної випадковості. Під час відвідин батька в Берліні він провів день, працюючи помічником власника газети «Daily Express» лорда Бівербрука, тогочасного Руперта Мердока. Вражений глибоким розумінням країни, він запропонував Делмеру роботу.

Але в мотивації Сефтона Делмера могло бути дещо більше, важливе для розуміння як його особистості, так і його ставлення до пропаганди. Мої батьки були політичними дисидентами в Києві, батька заарештував КДБ. Але в моїй англійській школі мене просто прозвали «російським шпигуном» — мало хто тоді розумів, де знаходиться Україна — і не пропускали можливості глузливо назвати мене ворогом. Проблема була не в насмішках — мене ніколи не цькували, — а в тому, що це породжувало питання про те, ким я мав бути.

Зі мною навіть трапився випадок, схожий на катастрофу зі шкарпетками Делмера. Мені було п'ять років, я перевдягався на урок фізкультури. Пам'ятаю, що того дня

я почувався особливо впевнено, адже моя англійська покращувалась. А тоді пригадую сміх. Огидний сміх навколо. І тицяння пальцями. Я озирнувся, щоб побачити, хто був нещасною жертвою цього знущання, і з жахом зрозумів, що це був я.

«Він у колготах! Цей хлопчик у колготах!». Коли на вулиці ставало холодно, у СРСР батьки одягали дітей у дешеві бавовняні колготи. Для мене це було звичайною справою. Ми називали їх «калготкі». Пам'ятаю, як я почав задихатися, елементарна англійська застрягла у мене в горлі. Нарешті я вимовив: «Це калготкі».

Але ніхто не знав цього слова. З таким самим успіхом я міг і вигадати його.

Цілого світу, з котрого походили калготкі, тут не існувало. І хоча навчання в школі та університеті мені подобалося, «як і кожному ортодоксальному британцеві», я згодом поїхав до Москви, бо там мав свободу визначати свій власний спосіб бути британцем — так само, як Делмер міг це робити в Берліні. Там він був *der Engländer* і міг вирішувати, що це для нього означало.

Опинившись у Ваймарському Берліні, Делмер виявить, що все, що робило його вразливим у дитинстві — його мінлива ідентичність, культурна амбідекстерність, — раптом перетвориться на перевагу, яка допоможе йому проникнути за лаштунки великого, пекельного нацистського пропагандистського шоу.

РОЗДІЛ 2

НАЦИСТСЬКИЙ ЦИРК

«Пістолетні постріли і крики» — таким був заголовок раннього Делмера в газеті «Експрес» від 1 травня 1929 року: «День гострих відчуттів. Тріск револьверних пострілів змішався з несамовитими вигуками ненависті й жіночими криками. Один за іншим квартали великого міста спалахували громадянськими заворушеннями». ¹

1917 року Сефтон Делмер залишив Німеччину, що була втіленням жорсткого порядку та соціальної ієрархії. Він повернувся до міста, охопленого політичними потрясіннями, в якому весь старий суспільний лад розвалився. Монархія впала. Німецький експеримент з демократією тріщав по швах крайньою політичною поляризацією з боку груп, які вважали, що країна потребує більш авторитарного управління. Ваймарська республіка була пронизана спробами путчів і смертоносними вуличними боями між комуністами та ультраправими націоналістами. Як він писав у своїх мемуарах, у Берліні було «все, чого прагне редактор популярної газети: секс, вбивства, політичні інтриги, гроші, таємниці і кровопролиття. Особливо кровопролиття». ² Серед них була кров помічника Делмера, сорокашестирічного

новозеландця, застреленого знервованим підлітком-курсантом поліції під час травневих вуличних боїв.

Щоранку Делмер, двадцятичотирьохрічний головний берлінський кореспондент «Daily Express», збігав зі своєї редакції на одного кореспондента до газетного кіоску по найсвіжішу партію берлінських газет, вологих від друкарської машини і пропахлих нафтовим чорнилом.

Газетні стійки були заповнені численними новими таблоїдами з розповідями про підліткові секс-клуби, в яких оргії закінчувалися вбивствами і самогубствами. Були там історії про шахраїв і корупційні скандали в уряді (в яких, як зазначає Делмер, польсько-єврейські іммігранти завжди відігравали провідну роль). Продажі таблоїдів зростали у п'ять разів: тираж правонаціоналістичної газети «Nachtausgabe» виріс із 38 000 примірників у 1925 році до 202 000 у 1930 році. Наклад ультралівої газети «Welt am Abend» зріс із 12 000 до 220 000 примірників.³ Комуністичні газети закликали до революції, офіційна газета нацистської партії «Völkischer Beobachter» («Народний оглядач»), як і чимало інших, без упину бурчали про приниження Німеччини після війни. «Der Stürmer» публікував карикатури на гачконосних євреїв, що жадають арійських жінок, «протиприродних» євреїв, які дивляться порнографію, гігантських єврейських павуків, що ссуть кров з німецького бізнесу. Завдяки цьому його власник, високопоставлений нацист Юліус Штрайхер, став мільйонером. Багато з них — ліві та праві таблоїди, партійні газети — мали де-що спільне: вони ненавиділи ліберально-демократичні центристські партії, їхні заголовки рясніли історіями про їхню корупцію та некомпетентність, і все це з метою показати,

що демократія не працює. Більш високоморальні ліберальні газети рідко могли конкурувати з цими новими медіа, своїм міксом непристойності та люті. Вони давали людям щось значно більше, ніж просто інформацію. Вони давали можливість любити і звинувачувати когось, пропонуючи відчуття ідентичності в суспільстві, що переживало постійні зміни. Коли разом зі старим аристократичним порядком раптово зникли всі старі соціальні ролі, багато хто відчайдушно шукав себе, навіть сміливо експериментуючи з новими ролями.

«Озираючись назад, — розмірковував Делмер у 1960-х роках, — я бачу хаотичну круговерть Берліна 1928 і 1929 років як щось на кшталт помпейських веселощів напередодні виверження Везувію. Я побачив берлінців, охоплених шаленством ультрамодернізму та істерією швидкого збагачення».⁴ Берлін, писав Делмер, був містом, що вирувало «захоплюючим авангардним інтелектуалізмом художників, музикантів і театральних продюсерів, які досліджували нові естетичні обрії». Макс Райнхардт і Артур Кахане ставили п'єси, які перетворювали все місто на свій майданчик, а вистави проходили на вокзалах і в соборах. Межі між життям і театром, між реальним та нереальним розмивалися все дужче. Делмер описував Берлін як «дім фантастичного і неймовірного», місто, де руйнувалися старі табу. У газетних кіосках можна було знайти порнографічні журнали, орієнтовані як на гетеросексуальну, так і на гомосексуальну аудиторію. Неподалік Тіргартена Магнус Гіршфельд, голова Інституту сексології, виступав за рівні права для геїв та лесбійок. Він вивчав німецькі сексуальні практики й публікував, зокрема, детальні, ілюстровані дослідження на тему садомазохізму.

Одягнений у білий фрак із шовковим комірцем і з ціпком зі срібним набалдашником, Делмер — відомий як «Делмер з «Експресу»» — часто бував гостем розкішних вечірок, які влаштовували надбагаті люди. На цих вечірках у басейнах плавали діжки з ікрою, і гості пірнали туди, щоб зачерпнути її собі до рота. Вільно володіючи німецькою мовою та вправно імітуючи регіональні акценти, Делмер навмисно дозволяв німецькій не бути надто досконалою. На відміну від його воєнного дитинства, бути англійцем зараз було перевагою: «Я дозволяв англійському акценту трохи прослизнути в мою німецьку, сподіваючись, що це зробить мене більш романтичним», — писав він.⁵

Після вечірок гості стікалися до кабаре, «де сліпий грав на піаніно чи чоловік-жінка співали оперні арії інфальцетом». Деякі кабаре були добре відомі своїми трансвеститськими номерами. Їхньою метою було продемонструвати, наскільки фальшивою буцімто була «природна» жіноча поведінка: будь-хто міг «грати фемінність». Кабаре були місцем, де позірна міцність соціальних ідентичностей руйнувалася і можна було насолоджуватися свободою самоперевтілення. Берлінські інтелектуали вважали кабаре симптомом природи міста. Берлін був «постійно новим містом», писав філософ і літературний критик Ернст Блох, і «Принадність вистав походить саме від центральної сили і турбулентності сцен, що так недбало нанизані одна на одну, від їхньої здатності змінюватися і переходити одна в одну». Кіно- і театральний критик Зігфрід Кракауер високо оцінив здатність кабаре передавати «точно і відкрито безлад у суспільстві... на вулицях Берліна нерідко вражає усвідомлення того, що одного дня все може раптово розвалитися на друзки». ⁶ Делмер, який пережив юність як вічний

аутсайдер, коли кожна зміна ідентичності супроводжувалася приниженням і означала усвідомлення того, що він не той, ким вважає себе, тепер опинився в середовищі, де ніхто по-справжньому не знав, ким він є. Тут він міг насолоджуватися свободою приміряти різні іпостасі.

Влітку 1930 року в готельних їдальнях провінційних англійських приморських містечок з'явився незграбний, кремезний німець. При собі він мав англо-німецький словник, говорив надто голосно зловісним німецьким акцентом, сповненим різких «з», клацав підборами і вітався з розгубленими англійськими відвідувачами провінційних їдалень. «You hate very ze Germans?» — запитав він дівчину.⁷

Цим чоловіком був перевдягнений Сефтон Делмер, який виконував репортерське завдання, щоб перевірити, чи пробачили англійці німців за Велику війну. У своїй серії репортажів він зупинявся в маленьких готелях на південному узбережжі й щосили намагався спровокувати англійців — така собі праверсія сьогоднішніх комедій про Бората, де дійство кабаре поєднується з соціальним дослідженням.

Гастролі привели його до висновку, що англійці здебільшого реагували на його абсурдне гідке німецьке альтер-его ввічливо, навіть тепло, демонструючи готовність залишити минуле позаду.

Однак у Німеччині вийти з тіні минулого виявилось значно складніше. Про популярність лондонської моди в Берліні Делмер писав у статті в газеті «Express»: німці хотіли «бути англійцями», одягатися і поводитися, як переможці війни.⁸ Але бажання наслідувати мало зворотний бік — заздрість і обурення. Берлінське кабаре завжди було на відстані однієї зміни костюма від чогось зловісного.

На костюмованому балу для берлінського бомонду арабські рабині, аргентинські танцівниці танго і козаки раптом замовкли, коли до зали увійшов новий гість. Це був Делмер, одягнений у дитячий німецький імперський шпичастий шолом, з іграшковим мечем, прив'язаним до пояса, і пробковим пістолетом, перекинутим через плече. У Ваймарській Німеччині імперська уніформа, особливо шпичасті шоломи, була заборонена — як символ спроби нації залишити в минулому мілітаристську та імперіалістичну історію. Коли вони все це побачили, мовчазних гостей в маскарадних костюмах охопила лютя: «Гадаю, це все через пробковий пістолет», — міркував Делмер, бо був нагадуванням про те, наскільки імпотентними стали бажання демілітаризованої Німеччини. «Мій господар ледве встиг врятувати мене від передчасної ліквідації одним з найлютіших і найхімерніших натовпів, з якими я коли-небудь мав справу. Прибув член бальної комісії і повідомив мені, що, мовляв, я образив німецьку армію і просив мене або зняти шолом і рушницю, або покинути будівлю. Я урочисто вручив йому обидві речі. “На допомогу в наступній війні”. Це було вже занадто, і зрештою мені довелося піти».⁹

Сам берлінський маскарад приховував, що старе бажання панування досі чаїлося під поверхнею, готове спокуситися на більш небезпечну і божевільну виставу.

✱

Коли Делмер вперше почув промову Гітлера, вона його не вразила. Це сталося зовсім випадково, в лютому 1929 року, коли той натрапив на афішу виступу Гітлера в Палаці

спорту. Плакат був обрамлений червоно-чорними смугами — кольорами забороненого німецького імперського прапора, які нацисти витончено відтворили у своєму, здавалося б, невинному прапорі зі свастикою. На той час Гітлер мав лише дванадцять місць у парламенті, але вже був відомим через невдалу спробу ультраправого перевороту в Мюнхені в 1923 році. Ця подія ознаменувала його перше повернення до столиці після звільнення з в'язниці.

Палац спорту був найбільшим закритим спортивним комплексом у Берліні, який вмщував чотирнадцять тисяч глядачів. Зазвичай Делмер ходив туди на велосипедні перегони. Нині ж, коли він пройшов повз штурмові загони у коричневих сорочках і галіфе, зал виявився напівпорожній. Розчервонілий Гітлер уже стояв на сцені і кричав, але Делмер зaledь міг розібрати, що саме він каже — мікрофони були розташовані неналежним чином. Поволі слова почали потрапляти у фокус. Гітлер кричав про апельсини: «Ми, німці, не повинні їсти апельсини. Ми не повинні споживати жодних фруктів, жодних продуктів, які самі не виростили».

«Божевільний», — подумав Делмер — і пішов геть.¹⁰

Гітлер, писав Делмер у своїх мемуарах, здавався черговою «чудо-людиною». Берлін кишив самопроголошеними рятівниками, які не лише обіцяли відновити німецьку гордість, але й пропонували фінансові піраміди або чарівні харчові добавки, які мали б зробити ваші м'язи сильнішими, а націю — непереможнішою. Гітлер пропонував ще один «чудодійний засіб»: чисту расову ідентичність як панацею від усіх німецьких бід.

Пізніше того ж року фондовий ринок США обвалився, а німецька економіка поринула у розпач і безлад. У вересні

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.